

Г. Козубовський

ПРО ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст.

У публікації аналізується перелік київських міст літописного «Списку міст дальніх і ближніх». Автор вважає, що документ увібрав у себе різноманітні джерела: документи митрополичих і єпископських канцелярій, ханські ярлики XIII—XIV ст., грамоти й договори литовських князів. Здійснена спроба ідентифікації деяких топонімів Київської землі XIV ст., зокрема аналіз гіпотез щодо міста Тмутарокань, яке локалізується в басейні р. Остер та пов'язується з тюркським (половецьким) родом Тогорхана, що перейшов на службу до литовських князів.

Ключові слова: міста Київської землі, Тмутарокань, Тугорхан, Володимир Ольгердович, монети.

Вирішуючи завдання означення території Київської землі XIV—XV ст. дослідники часто звертаються до відомого реєстру: «А се імена всім градам руським», що зберігся в кількох списках, як додаток до літописних зведень (Новгородського першого, Новгородського четвертого, Воскресенського, Уваровського та інших). Перелік міст розподіляється на вісім підрозділів: «А се болгарский и волоский гради», «А се Польские», «А се Киевский городи», «А се Вольньский», «А се Литовский», «А се Смоленский», «А се Рязанский», «А се Залесский» (ПСРЛ 1856, с. 240—241; 1910, с. 163—164; Новгородская... 1950, с. 475—477; ПСРЛ 2002, с. 178—179). У Новгородському Софійському збірнику 1602 р. реєстр доповнений переліком тверських міст, який відсутній в інших редакціях (Срезневский 1867, с. 95—100; Тихомиров 1979, с. 90—91).

В історіографії можна натрапити на різні оцінки цієї пам'ятки: від неможливості її використання як історичного джерела до повної довіри у визначенні й розташуванні зазначених міст. Найбільш ґрунтовне дослідження цього

реєстру належить М. М. Тихомирову (1979), після якого переважна більшість дослідників визнала джерелознавчу цінність пам'ятки (Ивакин 1982, с. 82—83; Куза 1989, с. 30—32; Моця 2008, с. 38—39). Із 358 міст, згаданих у «Списку», учений локалізував 304 населені пункти. Реєстр згадує 130 міст, відомих за літописами до середини XIII ст., ще 70 міст і укріплених населених пунктів домонгольського часу простежуються археологічно (Тихомиров 1979; Куза 1989, с. 30—32).

Дискусійними залишаються мета створення і принципи побудови цього документа. До списку зверталось багато дослідників, що пропонували власні погляди на природу й датування пам'ятки, датуючи переважно в межах кінця XIV — початку XV ст. Так, аналізуючи перелік міст (чи їх відсутність у відповідній рубриці), дослідники наводять різні аргументи на користь датування документа: між 1387 і 1392 рр. (Тихомиров 1979, с. 88, 101), 1394—1396 рр. (Наумов 1974, с. 157), 1375—1381 рр. (Янин 1998, с. 61—70), 1374—1375 рр. (Аверьянов 2001, с. 182—184), 1430-ті рр. (Любавский 1892, с. 247). М. М. Тихомиров вважав, що реєстр складено у Великому Новгороді в торговельних колах, припустив, що під час укладання пам'ятки могли використовуватися дорожники російського й українського походження й не виключав, що «Список» супроводжувався кресленням (1979, с. 89).

Значна частина дослідників пов'язують документ із канцелярією митрополита Кипріяна та його спробами домогтися від патріарха вагшого розширення юрисдикції київської митрополії, для чого й був складений список у 1394—1396 рр. (Наумов 1974, с. 157). Вважається, що наприкінці XIV ст. тільки митрополит Кипріян

мав реальну можливість зібрати відомості про таку кількість міст.

На думку Б. О. Рибаківа «Список» уособлює зведення тих міст і містечок, які повинні були сплачувати якусь данину митрополічій кафедрі. Конфліктом Кипріяна з тверським владикою Євфимієм 1390-х рр. пояснюється і відсутність у переліку тверських міст. Дослідник вважав, що реестру передували обласні списки, складені упродовж 1380—1390 рр. на основі переліків церковного походження, а їх об'єднання в один документ відбулось орієнтовно 1395 р. в канцелярії митрополита. Він вказав на Київ як можливе місце такої масштабної роботи. Науковець заперечив можливість використання «дорожників», оскільки міста не перераховуються один за одним, а їх перелік здійснений дещо хаотично. Б. О. Рибаків дійшов до висновку, що реєстр київських міст відтворює реальні володіння князя Володимира Ольгердовича наприкінці його правління — в 1392—1394 рр. (Рыбаков 1953, с. 32, прим. 1; 1970, с. 203—204, прим. 83, 85; 1974, с. 13—14). Пізніше, він датував перелік заліських міст — після 1387 р., смоленських — давніше за 1386 р., київських — після 1394 р. Він звернув увагу на те, що Копиль згадується серед Київських міст, що могло статися не давніше за 1394 р., коли Володимир Ольгердович утратив Київ і взамін отримав далекий литовський Копиль. А місто Стародуб на Сіверщині віднесене до литовських, а не київських міст і пояснив це тим, що Скиргайло, який претендував на всю Київську землю 1393 р., отримав від Віговта тільки Стародуб (Рыбаков 1974, с. 13—14, прим. 26).

Думку про те, що вміщення багатьох міст Чернігівської й Переяславської землі до переліку київських міст, фіксує їх об'єднання в «державі» Володимира Ольгердовича (1362—1394), підтримують й інші дослідники (Беяєва 1982, с. 19, 40; Ивакин 1982, с. 82—83). Роздроблена на велику кількість князівств-уділів, втративши до XIV ст. територіальну й політичну єдність, Чернігово-Сіверська земля не отримала від литовського великокнязівського уряду підтвердження своєї «давнини» (Шабульдо 1987, с. 82). Утім, побутує й погляд, що навряд чи можна погодитися з М. М. Тихомировим щодо доброякісності звісток «Списку», зокрема й окраїн Чернігівської землі (Русина 1998а, с. 135). Включення міст Київщини, Черкащини та Переяславщини (регіонів, що в літописах XII—XIII ст. об'єднувалися терміном «Русь» у вузькому значенні), до рубрики «А се киевські гроди», розглядається репродукуванням анахронічних уявлень (Русина 1998а, с. 111). Тому «Список» уособлює вірне й не вірне прочтіння літописів (Русина 1996, с. 370—376). На користь цього начебто говорить і зникнення частини згаданих міст у монгольську добу: знищених, або залишених мешканцями. Наприклад, на весь посульський регіон із по-

тужної системи оборони давньоруського часу відомо тільки одне городище другої половини XIII—XIV ст. — у с. Олександрівка (за 7 км на захід від Снепорода). Що пов'язується з переселенням сюди мешканців Снепорода (Моргунов 1998, с. 100—101). Але й не виключено, що подібна доля з переселенням у ближні чи дальні місця спіткала й мешканців інших міст. І вони просто ще не знайдені, або ховаються за іншими назвами.

А. Поппе вважав, що «Список» волинських міст уособлює становище галицько-волинських земель ще першої половини XIII ст. і до цього часу належить найдавніша редакція документа. Він також звернув увагу на те, що в переліку київських міст Десятинна церква й Софія згадуються в минулому часі, зі словом «були»: Софійський собор з 12 верхами (банями), а Десятинна церква з 25. Що могло свідчити про те, що пізніший укладач використовував дві категорії джерел: ранні, у яких зберігалася інформація про ще існуючі церкви, та пізніші, які свідчили про їх руйнування. На думку дослідника укладач списку кінця XIV ст. використав якийсь перелік міст найдавнішої редакції (домонгольський), різночасові писемні джерела та усні перекази, насамперед, новгородських кушців (Рорре 1958, с. 255—257, 300). Версію про домонгольське походження списку підтримує й частина українських дослідників (Войтович 2015, с. 60). Сучасні фахівці вважають, що навіть за великого бажання, план Десятинної церкви не дозволяє без натяжки розташувати 25 бань, згадуваних у «Списку». А також припускають, що в зазначеному тексті Десятинній церкві помилково приписані 25 верхів Софійського собору, а дванадцятиверхе завершення належало Десятинній церкві (Реутов 1996, с. 34).

За аналізом малюнку залишків стін Десятинної церкви початку XIX ст. М. Ю. Брайчевський зробив припущення про ремонт церкви в межах XIV—XVI ст. і пов'язав його з діяльністю Симеона Олельковича (1455—1471). На думку ученого, ще збережені на початок XIX ст. стрільчаті (готичні) пройми вікон і дверей неможливо відносити до давньоруського часу або до XVII ст. (Брайчевський 1996, с. 36). Він звернув увагу на те, що в документі Галич, Перемишль, Львів та Самбір згадані серед волинських міст, що відтворює реалії на початок 1340 р. (до захоплення їх Польщею). А також, що рубрика «Литовські міста» відбиває перший етап поширення зверхності Литовської держави на українські землі — часи Гедиміна, коли Волинь і Київщина ще не встигли потрапити під литовську зверхність за Ольгерда у 1350-х рр. (Брайчевський 1998, с. 27).

На близьке датування вказує і зіставлення болгарських міст «Списку» із переліком патріарших володінь 1318—1323 рр. в північно-східній частині Балканського півострова, п'ять із яких збігаються. Висловлюється гіпотеза про

Київські міста літописного «Списку міст дальніх і ближніх», (за: Тихомиров 1979) з місцями знахідок монет Володимир Ольгердовича (1362—1394)

Kyiv cities of the chronicle «List of Far and Near Cities» (according to: Tikhomirov 1979) with places of finds of coins of Volodymyr Olgherdovich (1362—1394)

присутність руських елементів серед пастви вичинського митрополита (Кулаковський 1897, с. 335—336). Що також може вказувати на ще одне джерело для укладача «Списку» на Русі. Ф. Брун (1880, с. 347—348) звернув увагу на діяльність руських князів (як Яків Святослав) і полководців XIII ст. в Болгарії і вважав, що це не було забутиим і на час створення «Списку», чим і обумовлюється поява північноболгарських міст.

У сучасних дослідженнях звертається увага на те, що в списку Пінськ опинився серед волинських міст, а Турів — київських, що могло бути до входження їх до складу Литовського князівства, а отже, протограф «Списку» можна датувати 1320-ми рр. (Зайкоўскі 2015, с. 288).

На неросійське походження реєстру («дорожника») може вказувати слово «городи» («А се Києвськыи городи»), що постійно трапляється в документах Великого князівства Литовського. У Єрмолинському літопису слово «городи» відсутнє (ПСРЛ 1910, с. 163; Тихомиров 1979, с. 89, 94, 101—107). На тривалий процес створення цього документа вказує і «Список» зі збірника Новгородського Софійського собору 1602 р., що доповнений переліком тверських міст, які відсутні в інших редакціях (Срезневський 1867, с. 95—100; Тихомиров 1979, с. 90—91). Сам збірник датується XVI—XVII ст., але містить

витяги з давніх книг, зберігався в бібліотеці Новгородського Софійського собору.

Аналізуючи подільські міста «Списку», В. Михайловський звернув увагу, що практично всі ідентифіковані міста були центрами відповідних повітів і що сітка регіональних центрів Поділля на другу половину XIV ст. формується вздовж басейну Південного Бугу (2021, с. 50).

Реєстр згадує про 71 населений пункт у рубриці «А се Києвськыи городи». Їх перелік ведеться з півдня на північ, спочатку згадуються міста найближчі до Києва, далі йдеться про міста чернігівські, а наприкінці — про міста, розташовані на Прип'яті й Середньому Дніпрі (Тихомиров 1979, с. 101). Варто зазначити, що в тексті також присутні назви річок, на яких розміщені міста: Рось, Дніпро, Стугна, Ірпінь, Сейм, Тускора, Сошна, Сула, Псел і Ворскла (ПСРЛ 1856, с. 240; Тихомиров 1979, с. 94, 101—107). Частина міст і досі не локалізована або локалізована не беззаперечно. Зокрема, М. М. Тихомиров не зміг локалізувати розташування «литовських» міст «Списку»: Мелечи, Єрусалимь, Ржищев, Белобережье, Самара, Брони, Царев (чи Броницарев), Копорье на Порозе, Карачев (1979, с. 117). А виходячи з їх назв, серед цього переліку можуть бути міста Київщини, віднесені до литовських вже у пізніший час, коли у свідомості автора

вони міцно асоціювалися із Литвою. «Список» визнається основним джерелом для визначення кордонів Київської землі (Беляєва 1982, с. 27—33). М. К. Любавський вважав, що на час складання документа, деякі з міст уже були спустошені й у подальшому не відновилися і звернув увагу, що як би там не було вся ця місцевість вважалася землею Київською (1892, с. 247).

Зауважимо, що порядок переліку міст дуже подібний до текстів збережених ханських ярликів. В історіографії вже зверталася увага на паралелізм у ярликах і «Списку» (Русина 1998а, с. 112, прим. 89). В останній час запроваджено гіпотезу, що основою для «Списку» були ханські «дефтери» (Аверьянов 2001, с. 182, 186). Словники визначають «дефтер» як реєстр, рахункова книга, ханський ярлик, грамота про збори, данину, мито, зошит. Вважається похідним від грецького — шкіра, книга, акт, грамота. Уйгурське «*таптар*» = «*дафтар*» — книга (Шипова 1967, с. 120). У Посольському приказі ще на початку XVI ст. зберігалися золотоординські дефтери, але вони: «так застаріли за мовою й письмом, що... не могли їх читати...», «... ящик 148-й, а в ньому дефтери старі від Батия й від інших царів, перекладу їм немає, ніхто перекласти не вміє» (Бережков 1894, с. 2). Ще М. М. Тихомиров звернув увагу, що велика кількість міст реєстру згадується в ярлику Менглі-Гірея 1506 р.: Снепорож, Глинеськ «з усіма їх людьми», Синеч на Сулі, Лосичи (Лошичи) на Пслі, Хотомішль (Хотмижськ) на р. Ворсклі (Любавський 1892, с. 246—247; Тихомиров 1979, с. 106).

Серед останніх досліджень на цю тему привертає увагу праця А. В. Кузьміна. Дослідник вважає, що «Список» відтворює реалії того часу, коли Ольгерд за допомогою Мамаєва здобув ярлики майже на всі княжіння в Лівобережному Подніпров'ї. Основою переліку київських міст припускається ярлик хана Мамаєвої Орди третьої чверті XIV ст. (Кузьмін 2019, с. 153—154). На користь цього, на думку дослідника, говорить і документ 1499 р. Тоді Менглі-Гірей посол Азі-Халел у Москві дав свідчення, що з давнини до Перекопської Орди належали «... Киевъ в головахъ почень;... Каневъ, да Нестобратъ, да Дашко, да Яро, да Чонамъ, да Болдавъ, да Кульжанъ, до Биринъ Чялбашъ, да Черкаской городок, да Путивль, да Липятинъ...» (ред. Карпов 1882, с. 291, 62). Перелік відтворює ситуацію кінця XIV—XV ст., оскільки, крім Києва, Канева, Черкас і Путивля, інші міста відсутні (Кузьмін 2019, с. 154). Але ці містечка можуть бути присутніми в списку київських міст, і відомі нам за іншими назвами. Мабуть, варто додати, що такими документами могли бути й різночасові ярлики й «дефтери», що опинилися в розпорядженні митрополита Кипріяна в останній чверті XIV ст.

Привертає увагу й факт, що в змісті Воскресенського літопису «Список» поєднаний із переліком ханів Золотої Орди «О именах градомъ, и

о царехъ болшей орды», який закінчується Джелал-ед-діном (1411—1412) (ПСРЛ 1856, с. 218, 241). Це дає змогу вважати його доповненням до літописного зводу 1409 р. (Наумов 1974, с. 160, 163). Сам перелік ханів вибірковий: згадується 24 хани (ПСРЛ 1856, с. 218, 241). Можливо, що в укладача літопису (чи редакції) були якісь документи саме цих ханів і була необхідність в узгодженні подій руської історії з їх діяльністю. Принаймні відомі ярлики багатьох із них для руських князів і митрополитів. Пізніші ярлики кримських ханів, що на думку багатьох дослідників спираються на пам'ятки золотоординського часу, згадують і «тьми з усіма виходи й дані і з землями і з водами» (на Лівобережжі Чернігівська, Курська й «Сараєва сина Єголтаєва тьма»), як і «міста з усіма виходи й дані й із землями і з водами». А вже місто було адміністративною, територіальною й податковою одиницею й передавався з усією даниною й усією територією (Мавродин 2002, с. 389). Потрібно звернути увагу, що багато міст були одночасно столицями, політичними й економічними центрами відповідних великих і малих князівств, й були зобов'язані даниною монгольському хану та місцевим ординським можновладцям з територій на яку поширювалася їх юрисдикція. Руські князі були зобов'язані засвідчити свою покірність кожному новому ханові та одержати право на подальше перебування у своєму князівстві, право на конкретну територію з визначеними містами й даниною з них. А без переліку міст, що спиралися вже на існуючі кордони князівства, це зробити було неможливо. Як, наприклад, у літопису 1359 р.: «Того же лета поидоша во Орду к новому царю Наурусу вси князи Руссии, и биша челом царю о разделении княжений их; и тако смири их, и раздел положи княжением их, и знати им комуждо свое княжение, и не преступати. И тако раздели их кождо вотчину его... (виділено нами — Г. К.)» (ПСРЛ 1885, с. 231). На жаль, джерела не зберегли інформації про поїздки київських князів першої половини XIV ст. до Орди. Але згадка баскака поруч із київським князем 1331 р., передбачає й наявність ярлика. А зміни ханів Узбека (1341 р.), Джанібєка (1357 р.), Бердібека (1359 р.) та цілої низки ханів упродовж 1359—1361 рр. вимагала й підтвердження на володіння Київським князівством.

Як зазначалося, частина міст «Списку», приблизно 15 %, не локалізовані. Досить багато таких міст у басейні річок Сули, Псла й Ворскли. М. М. Тихомиров до них відніс: «Чемесов, Утешков, Кляпечь, Ковила, Сал, Песьи кости, Ничан» (1979, с. 85, 106). В останній час здійснені спроби локалізації частини з них. Наприклад, Утешков — село Тишки Лубенського району, напроти давньоруського городища, Песї Кості — поблизу нинішнього села Чутівка Оржицького району (кургани поруч і досі називаються Песиголовецькими могилами),

Сал — із городищем за селом Хитці Лубенського району, Ворона — поблизу с. Воронинці Оржицького району (Посухов 1997, с. 79—80; відповідно до вставок у тексті редактор видання не погоджується із усіма визначеннями). Найвні й інші спроби локалізації (сучасний огляд див.: Русина 1998а, с. 126—136; Кравченко 2015, с. 61—62). Не виключено, що серед таких були степові міста — кочові стани, що виникли і зникли в межах XIII—XV ст. Принаймні назви частини південно-східних київських міст указують на степові райони й можливо, є перекрученими й хибно перекладеними назвами із золотоординських документів.

На сучасному етапі переважає думка, що невдовзі після завоювання Східної Європи, монголи для організації регулярного збору данини поділили Русь на тьми — територіальні утворення, кордони частини яких збігалися з кордонами давньоруських князівств, а основними маркерами виступали міста — столиці великих і удільних князівств. Свого часу, аналіз ярлика кримського хана Менглі-Гірея 1506—1507 рр. великому князю литовському Сигізмунду, у якому згадуються Київська Володимирська та Подільська тьма, дозволив припустити, що термін «тьма» міг застосовуватися в спеціальному значенні податкового округу, розміри яких визначалися залежно від кількості данини (Насонов 1940, с. 98—99). У 1360 р. Дмитро Костянтинович Суздальський одержав «великое княжение, 15 темь». Тьма також могла означати число 10000, дрібні та значні територіальні утворення. «...Окупив его в Татар у долгу, дасть на нем 10.000 рублев серебра, еже есть тма» (ПСРЛ 1949, с. 187; Аверьянов 2004, с. 205—206). У Любецькому синодику згадується про князя Олега Романовича Брянського «оставившего дванадесять тем людей» (Зотов 1892, с. 26, 82—86). Вірогідно, цей князь відповідав за збір данини з 12 окремих територіальних утворень. Кожна така одиниця відповідала певному військово-фіскальному району з якого набиралася певна кількість рекрутів та вилучалося визначена кількість данини. Населення також поділялось на тьми, тисячі, сотні й десятки (за десятковим принципом ділилося насамперед кочове населення, але й часто й осіле). Складені ще в середині XIII ст. списки населення завойованих земель передбачали й певні географічні орієнтири.

Уся територія Монгольської держави визнавалася власністю «золотого роду» Чингісхана. Головною цінністю Монгольської «кочової держави» вважалася не територія, а населення улусу, тоді як земля розглядалася лише як територія для кочування певної кількості підданих того чи іншого степового володаря. У завойованих осілих районах головною цінністю визнавалися земельні володіння, спроможні забезпечити певну кількість рекрутів і данини, що створювало певний дуалізм в управлінні

величезної держави¹. Ареали володарювання кочових улусів правлячого роду Джучидів і великих племінних утворень переважно обмежувалися «осілою» територією однієї тьми, але могли охоплювати дві й більше. Певний дуалізм в управлінні держави впливав і на фінансово-податкову систему. Основний податок з осілого населення в ханську скарбницю — *харадж*, що становив 10 % від врожаю. У той час, як податок із кочового населення — *копчур*, — 1 % від поголів'я худоби. Припускається, що різниця в 9 % вилучалася на користь улус-беків (Почекаев 2011, с. 176—179). Кочові області знаходилися у володіннях тюрко-монгольських родоплемінних підрозділів, вожді яких були інтегровані в наявну систему управління. Осілі райони очолювалися ханськими намісниками баскаками (чи даругами). Кореляція термінів тьма й баскацтво вважається неясним питанням. Але в джерелах Північно-Східної Русі фіксується чимала кількість територій, які називаються «татарські місця», або місця «коими баскаци ведали» (Макаров 2010, с. 81—82).

Але й були даруги (баскаки) — темники, які розглядаються як правителі прикордонних областей, свого роду військові губернатори. До їх обов'язків входило звичайне управління й організація військових дій у разі необхідності. Саме з такими ординськими посадовцями доводилося мати справу й литовським князям. Ймовірно, десь на початку 1330-х рр. під час прикордонного бою татарам вдалося захопити в полон одного з найстарших синів Гедиміна — Наримунта, пізніше відпущеного в Литву. У сучасній історіографії з цим пов'язується й повернення баскака в Київ, до того захопленого Гедиміном (Почекаев 2017, с. 71—72).

Низка дослідників звертають увагу, що монгольська навала значною мірою зруйнувала і племінний поділ Половецького степу та згуртувала кочовиків Дешт-і-Кипчак у межах улусної системи монгольської держави. У степових об'єднаннях підвладного Чингізидам населення по тисячам і туменам, що прийняли характер військово-політичних одиниць і феодалних уділів, тисячі ще могли відповідати збереженим у цілості племенам (Ускенбай 2013, с. 79). Певно, за десятковим принципом виникали й кочові становища й міста. Приблизно 1000 кибиток дорівнювали куреню. Чи як зазначив Рашид-ад-дін, розповідаючи про

1. У деяких ярликах (перекладах) XVI ст. зафіксована цікава форма: «Kijew so tmoiu...», «Wolodimer so tmoiu...», «welikij Łuszesk so tmami...» (у множині — Г. К.), «Kamenec so tmoiu», але «Podolsku tmu...», «Czernichowskiu tmu...», «Kurskiu tmu...» (Pułaski 1881, s. 420—421, 145). Або, згідно стародавнього звичаю «...з городи и мести, и волости со тьмами» (виділено нами — Г. К.) (1514 р.) (цит. за: Зайцев 2014, с. 128, прим. 1). Що може бути пов'язано з дуалізмом у поділу степових і осілих регіонів колишньої Золотої Орди.

кілька монгольських племен, що мешкали в 70 куренях: «... коли велика кількість розташовується по колу і створює кільце в степу то їх називають курінь. У ту епоху... тисяча кибиток... рахували за один курінь. Згідно цьому рахунку, то плем'я складало б сімдесят тисяч кибиток» (Рашид-ад-дин 1952, с. 18).

Згаданий перелік київських міст охоплює щонайменше три тьми пізніших ярликів: Київської, Чернігівської та Курської — у басейнах річок Дніпра, Десни, Сейму, Ворскли, Сули. Джерела не дають можливості точно окреслити кордони цих монгольських утворень. Але вже в першій половині XIV ст. Золота Орда і її представники на місці були вимушені зважати на литовську присутність у Північній Україні та Південній Білорусії. У 1331 р. чисельна делегація новгородського владика з Володимира-Волинського «*межи Литви и Києва оуходом бежали*». Новгородцям удалося уникнути зустрічі з литовським загоном і перейти через Дніпро десь близько устя Прип'яті (брі́д коло Давидової Божниці?, див.: Андріяшев 1926, с. 62), але під Черніговом їх наздогнали київський князь Федір с «баскаком Татарськимъ у 50 человекъ разбоем» і взяли з них «окуш», а Ратьслава, протодіякона митрополіча, изымав, у Киев повеле» (ПСРЛ 1915, с. 263—264; 1949, с. 170). На підставі цього повідомлення О. Андріяшев слушно вважав, що кордони Литви й Київщини проходили в ці часи десь дуже близько коло Києва, у Потетерев'ї, де пізніше йшла межа між Київським і Житомирським повітами. Учений вважав приєднання до Литви Овруча й Житомира за Гедиміна реальним фактом із повідомлень літописів (Андріяшев 1926, с. 62). Ця літописна подія засвідчує присутність і активну діяльність не названого київського баскака поруч із київським князем (що діяв за вимогою чи наказом баскака — Г. К.). Новгородців наздогнали під Черніговом, що може вказувати на те, що південна частина Чернігівщини входила до юрисдикції київського баскака, і відповідно до Київської тьми.

Ярликом Тохтамиша кінця XIV ст. Вітовту передавалися: Київська, Володимирська, Луцька тьми, Подільська земля (тьми Кам'янецька, Брацлавська й Сокальська), тьми Курська, Яголдаева (у Переяславській землі за М. Александровим), Смоленська й міста Звенигород, і Черкаси, Путивль, Новгород-Сіверський, Рильськ, Брянськ, Стародуб і низька населених пунктів у Причорномор'ї. Оскільки в ярлику Сіверщина згадується не як тьма, а як комплекс міст, це вважається свідченням її давнього розпаду (Александров 2011, с. 103, прим. 19).

Відповідність золотоординських і литовських військово-адміністративних одиниць залишається дискусійним питанням. Існує припущення, що в золотоординський період кордони Київської тьми були, одночасно, кордонами Київського князівства (Русина 2005,

с. 81, 95, прим. 37). За пізнішими джерелами Київська земля литовського періоду включала дев'ять повітів: Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Путивльський, Чорнобильський, Київський, Черкаський (Клепатський 2007, с. 157—347; Біляева 2022, с. 103—105). У ґрунтовних працях дослідників XIX—XX ст. М. С. Грушевського, М. К. Любавського, Ф. І. Леонтовича, О. М. Андріяшева окреслені основні кордони Київського князівства в ординський і ранньо-литовський періоди (сучасний огляд див.: Крикун 1992, с. 112—119). Погляди цих дослідників не є однотайними й переважно ґрунтуються на ретроспекції пізніших джерел.

Чи не найперша спроба в локалізації кордонів Київського князівства другої половини XIII—XIV ст. належить М. С. Грушевському. Йому належить теза про те, що кордони не були сталими: у багатьох місцях вони визначалися більшими чи меншими смугами нейтральних земель. Учений вважав, що в цей період Київська земля в основному розташовувалася на захід від Дніпра з невеликою частиною дніпровського лівобережжя. Частина домогольських територій уже не входила до складу Київської землі (Грушевський 1991, с. 10, 47—66; Крикун 1992, с. 112—113). Утім існують погляди, що кордони князівства Володимира Ольгердовича (1362—1394) були досить обмеженими: до кордонами на півночі вважають Прип'ять, на заході — Случ, на півдні — Рось, на сході — Остер. Путивль у цей час до Києва не належав, як це було до 1362 р. та пізніше — у XV ст. за Омельковичів. Територія від Трубежа до Сули відійшла до Литви вже за Вітовта у 1397—1398 рр. (Пилипчук 2015, с. 92—93). За правління київського князя Семена Омельковича (1455—1471) до Київської землі належали Овечі води, верхів'я Самари й Оргія, Донець і Тиха Сосна (сост. Григорович 1848, с. 361—362, 199; Грушевський 1991, с. 52—53; Дашкевич 1885, с. 52), що підтримується для XIV ст. і сучасними дослідниками (Івакін 1996, с. 94; Шабельдо 1987, с. 84).

Свого часу П. Г. Клепатський звернув увагу, що Мозир у литовську добу тягнув даниною до Вільна, а не Києва. Пояснюючи це тим, що ще в XIII ст. Мозир був «одраженъ» від Києва й перейшов під владу Литви. Один із головних податків — *дякольная* — «жита и овсь» була поширена на Мозирщині, як і в повітах, які були зобов'язані Віленському у Троцькому ключам, хоча й іноді — називалася *житищина* (Клепатський 2007, с. 158, 162).

Паралельне існування в північних районах Південної Русі урядів старця (повіти Мозирський і Любецький) й отамана (повіти Овруцький і Чорнобильський) пояснюється їх політичним відчуженням за татарської доби. І відбиває реальний політичний кордон другої половини XIII — першої половини XIV ст. Наєв-

ність збереженого архаїчного інституту старців у Мозирському й Любецькому повітах, у джерелах XVI ст., розглядається свідченням їх невіддільності Орді (Клепатський 2007, с. 392—393, 395—396; Русина 1998а, с. 82—83). Хоча, мабуть, різночасової підлеглості, коли одні території вже були звільнені від ординської залежності, а інші — ще залишалися такими. Відповідно поглядам О. Андріяшева Мозирщина потрапила до складу Литви в XIII ст. в контексті діяльності наступника Міндовга — Вида, який «прибавил (до Литви) Деревские земли много» (Андріяшев 1926, с. 62). За пізнішими документами (опис Овруцького замку 1545 р.) південно-східна частина Мозирського повіту за течією річки Славечни і її притоки Чергень належали до Овруцького повіту (Любавський 1892, с. 240). Враховуючи те, що Овруч традиційно був київським пригородком — ця частина Мозирського повіту ймовірно відтворює найдавніший поділ ординських і литовських володінь.

Збережена в пізнішій копії 1568 р. грамота, видана Юрію Івантичу, родоначальнику князів Рожиновських, дає можливість відносити до київських володінь і значну територію між нижньою Десною, Остром і Удаєм (Rulikowski 1853, s. 34—35; Похилевич 2007, с. 90; Грушевський 1991, с. 53). Документ викликав і викликає певні сумніви дослідників (Русина 1998а, с. 29, прим. 7). Хоча й не виключається, що грамота у відомому варіанті є наслідком пізнішої обробки оригінального тексту. А відтак не виключається, що влада Володимира Ольгердовича поширювалася на південну Сіверщину, зокрема, на Ніжин і Сосницю, згадані в документі (Русина 1998b, с. 70). Чи як зазначив М. С. Грушевський «дійсність цієї грамоти збуджує деякі сумніви» й чекає доказів та підтвердження, хоч дослідник і неодноразово посилався на цей документ (Грушевський 1991, с. 53, прим. 2; Морозов 2005, с. 40). Адже відкривач джерела Е. Рulikowski публікував польські копії документів, видані 1568 р. з коронної канцелярії (Rulikowski 1853, s. 33—35, note 1). Певно, переписувачі документа суттєво змінили первісний текст, можливо, кілька разів неточно перекладений з інших мов. Але багато дослідників визнають достовірність повідомлень цього документа, попри неточності й помилки пізньої копії (Фёдоров-Давыдов 1966, с. 228; Шабульдо 1987, с. 84; Плетнева 1990, с. 175; Морозов 2005, с. 41—43).

Ще В. Б. Антонович дослідив документи, пов'язані з цим родом. Приблизно 1602—1603 рр. у Києві розпочався судовий процес про повернення маєтностей, у якому позивачами проти шляхтича Василя Ходика виступили київський підвоєвода Ян Аксак та збіднілий остерський боярин Юрій Рожновський, який називав себе онуком князя Яцька Половця-Рожиновського. Останній викрав родинні архіви князів Половців-Рожиновських із комори

остерського старости, серед яких і була грамота Володимира Ольгердовича та його сина князя Олелька Володимировича. Чи як прокоментував це М. М. Александрович, Юрій Рожновський, отримавши старі документи «переконався, що увесь простір від Трубежа до Десни два століття тому назад належав Половцям-Рожиновським» (1881, с. 26). В. Б. Антонович вважав, що існування цього роду та значні маєтності, якими володіли нащадки в Київських та Чернігівських землях, можна вважати незаперечними. Привертає увагу й факт того, що в сучасників процесу достовірність документів (грамот Володимира Ольгердовича й Олелька Володимировича) не викликала жодного сумніву або заперечення. Відповідач та власник маєтностей В. Ходика побудував свій захист не на спростуванні наведених у грамоті відомостей, а на доведенні того, що Ю. Рожновський не має жодного стосунку до роду Половців-Рожиновських (останній із князів — Яцько Михайлович Рожиновський помер 1536 р. і прямих нащадків не залишилося) (Антонович 1995, с. 172—176; Морозов 2005, с. 40—41).

П. Г. Клепатський припускав, що згаданий 1289 р. в Галицько-Волинському літописі Юрій Пороський належав до цього роду, та визнавав грамоту Володимира Ольгердовича нащадкам Тугорхана «безперечним історичним матеріалом» (Клепатський 2007, с. 59—60, прим. 193).

За цим документом, поміченим індиктом 4 (1366 або 1381 р.), київський князь Володимир Ольгердович надає князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському зі Сквири маєтності в Київських та Сіверських землях². Певний

2. «Владимир Ольгердович, князь Киевский, оз-
наймуем то: Юрий Ивантычъ зе Сквира, иж его ойчиз-
нм бардзо спустошали от неприятелей наших татар,
гды воевала орда Заволгска, просил нас, абись ми
ему то ствердили и оседлость при замку дали: двор
Соломец у Киеве и землю Святошицку с данию и зе
впшистким обапул Сырца. Писан у Киеве 19 января
индикта 4. Ми теды то вшистко, цо предкове дали,
ему ствердзали: Славов зе вшистким надбрестынь-
цем и Мыцко при Тетереве (Радомишль, за О. Моро-
зовим), Рудню й Кочеров зе вшистким, Велицу, Охо-
тов, яко ся то ма и землю Святошицку, яко предок
его тримал Роман. А в Северу: Рожны зе вшистким.
Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Бу-
ков, Варно, Волузов (Виползов?, за О. Морозовим),
Нежин, Дорогин зе вшисткими инными урочистими
пущами в тым отделе, почавше от Десны по Удай и
по Остер, и Сосновский отдел также зе вшистким, и
Высогор, также то отпустить в цудзе ренъце зостать
ся нема. А отдел его предковский Сквирский, яко
предки его Тугорхан, Кариман и иние по них одер-
жали на Роси, по Раставице й Каменнице, который
звано Сквира, а тераз Поветщина, по предках зе
вшисткими инными позжитечными местами: Сквира,
Ягнятин, Трилеса, Фуцово (Фастов, за О. Морозо-
вим) и инными, то ма, яко свое держать и тым вши-
стким жона и потомство их, вечными часы держа, тым
шафовать, яко сами бендо хтели уживать, В Киеве
писан» (Морозов 2005, с. 39).

час місто Сквир мало дві назви — Skwir та Połowieszczyzna. У документі 1616 р. згадується, що городище Skwir є новою осадою. Припускається, що воно виникло після чергового татарського спустошення (Железняк 1987, с. 103).

За грамотою Юрій Івантич отримав низку населених пунктів між Десною Остром і Удаєм. Частина згаданих у грамоті населених пунктів фігурують в люстраціях Остерського староства 1545, 1552, 1612, 1616, 1628, 1638 рр. (Александрович 1881, с. 10, 16, 75—76, 79—81, 88, 101—102). Як зрозуміло з документа Юрій Івантич Половець Рожиновський був васалом Володимира Ольгердовича й чесно служив йому. Про це може свідчити факт пожалування Олельком Володимировичем синові Юрія Івантича Половця Рожиновського (Rulikowski 1853, s. 33—35). Документ нагадує схему відомих тарханних ярликів, виданих за вірну службу. В ньому оговорюється причина надання «иж его ойчизим бардзо спустошали от неприятелей наших», окреслюється склад жалуваних осіб (сам Юрій Івантич, його жінка й нащадки), конкретизуються місця діяльності даного тархана і його володіння (назви поселень і міст, територіальні володіння на суші й воді, «оседлость при замку дали»), загальна характеристика майна (землі, ліса «зе вшисткими инными урочистими пуццями»), посилання на предків (Романа, Тугорхана, Каримана — можлива калька з ярликів) (Усманов 1979, с. 230—235). Але не має умов пожалування. Пізніше подібні ярлики масово видавалися як пожалування за військову службу, у Розрядних книгах одержувачі прирівнювалися до «іногородців служилих» (Шапшал 1953, с. 304—305).

Документ свідчить про наявність великого тюркського феодала в Київській землі в правління Володимира Ольгердовича. Дуже можливо, феодала, що підпало під владу литовських князів ще під час походів Ольгерда в 1360-х рр. Якщо надійна дата (за індиктом 1381 р.) — Володимир Ольгердович і його тюркський васал мали військовий конфлікт із Заволзькою Ордою (похід Токтамиша проти Мамає в українські степи (?)). Юрій Івантич (його батько, дід?) мали відповідний ярлик від ханів першої половини XIV ст. і, ймовірно, займали якісь адміністративні чи військові посади в золотоординській державі. З переходом на службу до литовських князів вони були вимушені підтверджувати права на майнові володіння. В одній з новітніх робіт припускається, що Володимир Ольгердович міг сховати у своїх землях людей і сина Мамає (Пилипчук 2015, с. 92). Запропоновано також версію, що нащадки придніпровського хана Тугорхана після винищення чорних клобуків перейшли в Поросся, а послідовчі монгольські навали стали причиною переселення їх далі на північ та переходу цього половецького роду під захист литовського князя (Плетнева 1990, с. 175). Принаймні те, що нащадки Тугорхана збереглися до литовської доби може

свідчити про їх відповідний статус і в Золотій Орді. Представники цього роду могли займати високі адміністративні і військові посади в монгольській державі.

У переліку київських міст між Мирославичами й Остречьським городком згадується *Тмуторокань*. М. М. Тихомиров (1979, с. 104) вважав, що тут могло існувати невелике київське містечко з подібною назвою, і не має підстав його пов'язувати з давнім містом на берегах Керченської затоки. Б. О. Рибаків, як і частина сучасних дослідників вважають це архаїзмом (Рыбаков 1970, с. 203; Носевич 2016, с. 174).

У наявній історіографії не існує одностайної думки щодо походження слова «*Тмутаракань*». Частиною дослідників воно пов'язується з тюрксько-хазарським (фіксується з VII ст.): «Тьма» + «Тархан», «Тама (Тума) + «Тархан», чи від Тьма торків. І. М. Березін аналізуючи фразу «*Кур Тмутараканя*» зі «Слово о полку Ігоревім», припускав, що «*кур*» — монгольське «*курунь*», «*стан*» десятитисячника (тьми народу). За А. Ю. Кримським слово «*Тмутаракань*» повинно було означати в хазар тарханство біля Керченської затоки (огляд див.: Смирнов 1923, с. 17—34; Шапшал 1953, с. 302—304). У монголів спочатку це слово вимовлялось як «*дархан*» і мало, певно, смислове значення «*коваль*»: існує переказ, що якийсь час Чингіз-хан був ковалем біля гори Тархан. Але словники передають слово «*тархан*» як князь, давній титул монгольського походження. Джерела свідчать, що тарханство надавалось не тільки окремим родам чи особам, а й населенню цілих областей. Ібн-Батута, який у першій половині XIV ст. був у Золотій Орді, дав пояснення назви міста Астрахань (Хаджи-Тархан). Султан (хан) за поваги до одного благочестивого тюрка — Хаджи, мешканця цього селища звільнив населення всієї місцевості від усіх податків (Шапшал 1953, с. 306). На територіях колишньої Золотої Орди фіксується величезна кількість топонімів, що мають у своєму складі слово «*тархан*». Топоніми «*Тархан*» відомі й на Київщині недалеко від Сквири і володіння Рожиновських (Rulikowski 1853, s. 26, note. 1; Железняк 1987, с. 86—87). Відомі і викривлення, спотворення. Наприклад, як у літопису Хаджи-Тархан — Хозторокань (ПСРЛ 1856, с. 210). Словники подають до 20 варіантів написання слова Астрахань у різноманітних джерелах (Мирзаєв 1984, с. 388). У Криму існував цілий округ Тархан-Саригель, що включав вісім сіл, відоме ціле плем'я «*тархан*» у Чагатайському улусі, що пов'язується з місцевістю, землею — спадщиною хана (Шапшал 1953, с. 307).

Тому дуже привабливим видається пов'язати *Тмуторокань* у Київській землі з тарханним ярликом тюркському феодалу, клану чи племені. Адже згідно реєстру київських міст *Тмуторокань* розташовувалася десь на Лівобережжі між річками Дніпро й Остер, можливо в басейні Остра, якраз на землях наданих Володимиром Ольгердовичем Юрію Івантичу Половцю Рожиновсько-

му — нащадку Тугорхана. Тому не виключено, що мало місце спотворення від Тьма Тугорхана (Тьматуторхан — Тьматорокань). Тюркські назви поселень, утворені від імені власників чи засновників, вважаються доволі поширеним явищем на Київщині (Яковенко 2008, с. 191). Варто зауважити, що територія, відома за джерелами XVIII ст. як Біловезький степ, характеризується концентрацією топонімів, пов'язаних із тюрками: Біла Вежа, Козари та ін. Тому, не виключено, що під Тмутараканню реестру мався на увазі якийсь із цих населених пунктів у басейні р. Остер.

У другій половині XVIII ст. на території так званого Біловезького степу з'явилося колонія Белемеші (Біла Вежа) — шість поселень, заснованих колоністами з Німеччини й Австро-Угорщини. Пошуками сучасних українських археологів у районі Білої Вежі (відомої з 1117 р. за літописами) досліджено два городища. Одне виявилось великим курганом, знищеним виробництвом селітри. На іншому зафіксований вал, культурний шар, зібрані матеріали XI—XIII ст. (кераміка, металеві вироби), поруч відкриті два селища. Це дало можливість авторам розкопок датувати його домонгольським часом і пов'язати його загибель із Батиевою навалою. Але, як зазначають самі автори, на городищі присутні деякі речі (наконечник стріли, ключ), що мають широке датування у межах XIII—XV ст. Цим же часом можуть датуватися й певні вінця горщиків із наведених у публікації (Коваленко, Сытый 1981, с. 62—63, рис. 5). На користь післямонгольського існування (чи відновлення) цього населеного пункту свідчить і інформація «Книги Большому Чертежу» (1627 р., складена на базі старого креслення «Старой разрядной росписи» XVI ст.): «...А река Острь вытекла из под городища из под Белые Вежи, от верху реки Удая»; у редакції другої половини XVII ст. «...А с верху реки Остря *Городище литовское* (виділено нами — Г. К.) Белая Вежа, 80 верст от Путивля» (ред. Сербина 1950, с. 103, 106). Тобто на час створення документа населений пункт уже був знищений, але усвідомлювався як литовський (тобто ще існував у литовську добу). Ймовірно, що в XIV ст. степовий анклав на півночі Київщини був заселений нащадками тюркомовного населення, про що й свідчить грамота Юрію Івантичу Половцю Рожиновському, що дійшла до нас у пізнішій копії і спотвореному вигляді.

Подібні регіони були і в інших місцях Київської землі. Ф. Петрунь звернув увагу, що Путивльщина не мала безпосереднього зв'язку з Києвом і її прилучення до Київського князівства було досить штучним (пізніші ярлики розглядають Путивльщину як великий комплекс, подаючи для неї більш даних, ніж для Київщини), а також на факт, що до 1408 р. Путивль мав князів із Наримунтовичів (Петрунь 1928, с. 178). Утворення Путивльського уділу Новгород-Сіверського князівства переважна частина дослідників датує XII ст. Але у 1280-х рр. фік-

сується розпад не тільки самого князівства, а й Путивльської волості-сотні, що позначилося й на титулуванні одного з князів Рильським (Приймак 2007, с. 94—95).

За ханськими ярликами XV—XVI ст. і похідними від них документами територія Путивльщини виглядає довгим вузьким сектором від Путивля на південь та на схід на верхів'я Сули, Псла та Ворскли. У джерелах XV—XVI ст. у цьому районі згадується тьма Яголдая (Єголдая) Сараевича. Точно не відомий час утворення цієї тьми. Різні дослідники називають 1380 чи 1397 рр. або період після 1438 р. (огляд див.: Зайцев 2014, с. 129). Також запропоновано версію, що це володіння виникло в долитовську добу і проіснувало до 1497 р. Можливе ототожнення Яголдая із сином татарського старійшини Сарайки з оточення Мамаю, згаданого в літописах під 1374—1375 рр. У XVII ст. ще знали про залишки Єголдаява городища (Русина 2005, с. 105, 107, 112, прим. 41). Ф. Петрунь припускав (1928, с. 176—178), що згадана в джерелах XV—XVI ст. тьма Яголдая (Єголдая) Сараевича є синонімом Курська, зараховував до її складу Оскол, Миллолюбів і Мужеч, а Яголдая вважав продовжувачем баскака Ахмата відомого у XIII ст. Але в пізніших ярликах «Курська Тьма» згадується окремо від «Сараєва сина Єголдаявої Тьми» (Насонов 1940, с. 28, прим. 2, 105, 107, 112, прим. 41). Про те, що регіон становив дуже потужну ресурсну й кормову базу для кочовиків, свідчить факт того, що в районі міст Всеволожа, Унежа, Бахмача протягом літа й осені 1500 р. протрималася вся орда хана великої Орди Шейх-Ахмета (Черкас 2016, с. 172). Тому, дуже ймовірно, що піднесення Путивльського князівства і його князів у другій половині XIII—XIV ст. зобов'язано якийсь потужній Орді, що тут закріпилася ще задовго до появи Яголдая (Єголдая) Сараевича. Кількість населених пунктів, у порівнянні з давньоруським часом, зменшується у в кілька разів, особливо в степовому районі між середнім Сеймом і верхів'ями Псла й Сули (Приймак 2007, с. 32, 96—97). Але перебування Орди при відносно невеликому Путивльському князівстві перетворювало регіон на потужний політичний центр. І, мабуть, із цим пов'язана поява путивльських князів на київському столі, як і увага пізніших ярликів та польських і литовських документів до цієї території. Б. Шпулер (із посиланням на Литовську метрику) вважав, що в золотоординську епоху в Путивлі сходилися кілька найважливіших торговельних шляхів і був сконцентрований імпорт оксамиту (Шпулер 2016, с. 404—405, 411—412; Kuczyński 1936, s. 371).

В історіографії існують різні погляди на літописні повідомлення про дії Ольгерда на початку 1360-х рр. Дискусії викликають і згадані в джерелах топоніми. Згідно Рогозького літопису 1362 р.: «Того же лета Литва взяли Коршев и сотворишас [я] мятежи и тягота людем по всеи земли. Тое же осени Олгерд Синю Воду и Бе-

лобережия повоювал» (ПСРЛ 1922, ст. 75). Запропоновано велику кількість гіпотез про місце розташування Коршева: називають різні близькі за написаннями слова зі змінами окремих літер (Корчев, Корчеськ, Коршов, навіть Керчь та ін.; огляд див.: Русина 1998а, с. 77—79). Але в літописному реєстрі *київських міст* присутнє місто — *Коршов на Сосне* (ПСРЛ 1856, с. 240; Новгородская... 1950, с. 475), що дає можливість локалізувати цей пункт на Тихій Сосні, правій притоці Дону в його середній течії (Шабульдо 2005, с. 15). Інші дослідники локалізують цей населений пункт на Бистрій Сосні у верхів'ях Дону (Русина 1998а, с. 75, 77). Коршів згадується в літописах і у зв'язку з пошестю на Русі і в Орді у 1361/1362 рр.: «... Бысть мор на люди в Орде, так по ряду и пошел и по русским городом в Новосиле и в Коршеве, и в Брянске и по иным местом и на Коломне» (ПСРЛ 1922, ст. 73).

Регіон згадується в руських і східних джерелах у зв'язку з походом Тимура 1395 р. За персидськими джерелами військам Тимура протистояло військо очолюване царевичем-чингизидом Бек-Ярик-огланом. Ця група татар вважається останньою частиною розгромлених Тимуром золотоординських військ. Вона довго відступала, ймовірно, чинила опір. Нарешті, пішла на північний схід і була змушена десь у районі Єльця дати бій. Місто битви в джерелах названо *Карасу* — «одне з міст руських» (із тюркської — *Чорна Вода*) (Тизенгаузен 1941, с. 121, 179; Шенников 1987, с. 40). 1395 р. війська Тимура «обопаля Дона реки пусто вся сотворившу» (ПСРЛ 1897, с. 159), тоді ж потрапив у полон і єлецький князь.

Карасу — Коршев (?), у більшості випадків, пов'язують із Єльцем, або локалізують на місці сучасного селища Чернава в районі впадіння р. Чернави в Бистру Сосну (Лаптенков 2000, с. 126; Майоров 2020, с. 78). Назву Карасу пов'язують із річками, що живляться ґрунтовими, джерельними водами. В Україні існує значна кількість подібних гідронімів. У тому числі й *Карасівки*, переосмислені на українському мовному ґрунті як «річки, багаті карасями» (Янко 1998, с. 167). Тюркомовна частина Єлецького князівства пов'язується з нащадками однієї з північних груп половців у Верхньому Подон'ї, між правими притоками Дона, яка називала своє місто Карасу. Вважається, що вже в давньоруський час територія становила своєрідний русько-кіпчацький симбіоз. Причому тюркомовна частина зберігала свої назви топонімів і річок і в монгольський час (Шенников 1987, с. 120—121). Але, напевно, йдеться про *золотоординську область Карасу* (так як у назві запропонованої статті, див.: Лаптенков 2000, с. 121) — значну територію вздовж правого берега Дона, місця традиційних кочівель, що становили потужне ординське угруповання. Робиться припущення, що Коршів на Сосні, якщо й існував у другій половині XIV ст., то являв собою невелике містечко в складі Єлецького князівства (Русина 1998а, с. 77). Але ж Коршів виступає кінцевою метою походу

Ольгерда на північному сході, чи як слушно звертається увага, походу, під час якого *мимохідь* були захоплені міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Трубчевськ, Путивль і Курськ (Русина 1998а, с. 77). І, напевно, що саме ця *золотоординська область із відповідною ордою*, тьмою (?) була метою походу Ольгерда початку 1360-х рр. Як і подібні утворення в районі річок Синюха й Південний Буг (*Чорна Вода* — *Карасу*, Коршів, *Синя Вода* — *Гексу*, м. Торговиця (?), *Аксу* — *Біла Вода*, Білобережжя).

Точно не відомі кордони кочівель цього ординського угруповання. Але враховуючи сам характер таких утворень довгі смуги вздовж великих річок із зимівниками й літніми станами на 100—200 км (Шенников 1987, с. 90), можна здогадуватися, що мова може йти про орду Правобережжя Дону, у тому числі й у районі Тихої Сосни, як це пропонував Ф. М. Шабульдо (2005, с. 15). Орди, що контролювало значну територію Лівобережної України. Будь які згадки про Коршів відсутні в ярликах кримських ханів та у відомому списку міст Свидригайла (XV ст.) (Русина 1998а, с. 76), що говорить про те, що місто було знищено саме в XIV ст.

Напевно, вже в середині 1350-х рр. Ольгерд був готовий до прямого зіткнення з Ордою. Але виснажливі війни з Тевтонським Орденем, можливі домовленості з ханською владою заважали тому. Старші сини Гедиміна — Наримунт і Ольгерд почали здійснювати військові кампанії проти Орди і її васалів ще за життя батька. Так, наприклад, восени 1341 р. Ольгерд *ще не великий князь литовський*, а тільки князь Вітебська здійснює похід на підвладний Орді Можайськ, на що слушно звернув увагу А. А. Горський (1996, с. 85). Але «велика зам'ятня» (боротьба різних кланів за ханський престол) у Золотій Орді, що супроводжувалася масовим знищенням кочовиків та руйнуванням управлінських структур наприкінці 1350-х — на початку 1360-х рр., дозволила литовському князю здійснити масштабну кампанію проти залишених ординських угруповань України.

Під час реконструкції території Київської землі XIV ст. дослідники часто звертаються до знахідок монет київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Беляева 1982, с. 103; Русина 1998а, с. 111; Івакін 1996, с. 72—73). У науковій літературі відомо орієнтовно 1200 монет Київського князівства XIV ст. (переважна частина — приблизно 1000 монет у відомому Сосницькому скарбі 1911 р. на Чернігівщині), які походять із більш ніж двох десятків пунктів знахідок. Абсолютно більшість знахідок концентрується в Середній Наддніпрянщині, так чи інакше тяжіють до Києва: від Сосниці на півночі, Путивля на сході та Канівщини на півдні. Знахідки концентруються здебільшого в самому Києві та на південь від нього вузькими смугами вздовж обох берегів Дніпра. В останній час стало відомо ще про кілька знахідок у районі Черкас (Шестопаля 2007,

с. 51, 121, 123, 125). Здійснені в басейні р. Трубежа пошукові дослідження збільшили джерельну базу ще на кілька монет Володимира Ольгердовича (Хромов 2015, с. 52).

Кілька пунктів знахідок із київськими монетами розташовані поза межами Середньої Наддніпряни: у Литві, золотоординських центрів Півдня України та Поволжя (Котляр 1971, с. 65, 3; Пиворович 2008, с. 154; Лебедев, Клоков 2005, с. 58—60; Ремецас, 2012, с. 95) поруч із золотоординськими монетами, що окреслюють приблизний час їхнього попадання на ці пам'ятки (остання чверть XIV ст.) та фіксують певну конкурентоспроможність київських монет у цей час³. Значна увага приділяється двостороннім наслідуванням золотоординських монет. Частина з яких, дійсно може відноситися до київського карбування. Як, наприклад, 17 таких наслідувань гюлістанським дирхемам Джанібєка 752 р. х. (1351/1352 pp.) і 753 р. х. (1352/1353 pp.) з Борщівського скарбу на Київщині були віднесені до першої групи карбування київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (Kozubowski 1994, s. 127—128). Але подібні монети могли вироблятися й в інших чисельних феодальних утвореннях Лівобережної України та, також, — у багатьох місцях Східної Європи. Початок виготовлення наслідувань датується серединою — другою половиною 1360-х pp. (Гончаров 2007, с. 32). А вже абсолютна більшість феодальних князівств у процесі становлення власних грошових систем пройшли стадії виробництва двобічних, однобічних наслідувань, монет з окремими ординськими елементами.

Уведення до наукового обігу на початку XXI ст., нових монетних знахідок Володимира Ольгердовича значно збільшило інформативні можливості цих пам'яток (Зразюк, Хромов 2007; Хромов 2007; 2015; Зразюк, Строкова, Хромов 2007), але і збільшило кількість гіпотез щодо хронології та типології київських монет XIV ст. (Хромов 2007, с. 62; Ремецас 2012, с. 98—99, 106).

Але знахідки монет Володимира Ольгердовича (за окремими виключеннями) охоплюють значно скромнішу територію, ніж це задекларовано в реєстрі київських міст. Це може пояснюватися кількома чинниками: список (повний реєстр київських міст) складено до початку масового карбування київських монет або після нього. Також не виключено, що це пов'язано з великою масою золотоординських монет, що обслуговували основні платежі. Привертає увагу відсутність (серед зафіксованих у науковій літературі) київських монет на захід від Києва, зокрема, на Житомирщині та Овруччині. Але це може пояснюватися й натуральним характером господарства, основ-

3. В останній час з'являється значна кількість інформації про знахідки київських монет в Інтернеті. На жаль, таку інформацію, не в контексті археологічного матеріалу, поза культурним шаром і відповідним археологічним контекстом, важко перевірити та використати в хронології карбування й поширення київських монет.

на функція грошей — платежі, здійснювалася в натуральній формі. Одна з найперших грамот Володимира Ольгердовича (між 1377 і 1387 pp. за А. В. Кузьміним) — пожалування землі, данини й низки пільг на користь храму «Святого Миколи Смединського» (в Поліссі на кордонах із Турівською землею, згадується в реєстрі київських міст). У документі — «на жеребій землі з усім прибутком, на свічі й канон» податок «складався з полколоди меду, а пол ведра, а пол боб'яра, а полтора в'єска». Слушно звертається увага, що передача податку в натуральній формі (без згадки про гроші — Г. К.) був однією з головних різновидів данини. Процес витіснення грошовою даниною медовою в Київській землі датується серединою XV ст. (Кузьмін 2009, с. 171—175; Хорошкевич 1982, с. 96, прим. 114). Можна припускати, що в цей час монети випускались епізодично, насамперед, під якусь конкретну ціль, разові платежі чи податки. Ще в XV—XVI ст. в багатьох місцях Великого князівства Литовського й Руського переважала данина натуральними продуктами, але грошима сплачували різноманітні «доплатки», за сам збір данини та у зв'язку зі змінами в чисельності податкового населення (Ефименко 1903, с. 114—115). Але все таки, у разі реального входження величезної території Чернігівської землі (як у переліку міст) до складу Київського князівства Володимира Ольгердовича, ми б мали і знахідки таких монет на цій території. Це не виключає номінальної передачі відвойованої в ординців території Ольгердом Володимиром на якійсь час. Привертає увагу факт знахідки найбільшого скарбу київських монет у Сосниці — на території володінь Юрія Івантича Половця Рожиновського, як і скарб із Козельця. Для давньоруського часу помічають цікаве явище, скупчення цінностей (дорогоцінних речей, золото, срібло) пов'язується з невеликими «степовими» укріпленнями (Моргунов 2009, с. 184). Можливо, що цей же фактор впливав і на поширення монет у XIV ст. Утім, ймовірно, коригуючи знахідки київських монет ще попереду.

Поява в Києві першого, несанкціонованого ханською владою митрополита мала не тільки величезне політичне значення (Шабуньдо 1987, с. 75). Не маючи ярлика на економічне забезпечення церкви, він повинен був розробити заходи на матеріальне забезпечення київської метрополії. Про здійснені заходи на Київщині, Волині та Новгородку Кипріяну згадав у листі від 3 червня 1378 р. до ігуменів Сергія і Федора (ред. Павлов 1908, 20, стб. 182—183; Прохоров 1978, с. 200). Важко уявити здійснення подібних заходів без існування відповідних реєстрів. Але на їх створення був потрібен значний час. Тому на перших порах могли використовуватися і старі документи. У цьому Кипріяну (його оточення, виконавців) слугували різноманітні джерела: що зберігалися в Києві, скарбницях і архівах церковних ієрархів білоруських і українських парафій, ярлики, літописи, акти й жалування з канцелярії Ольгерда і його синів, міждержавні розмежування тощо. Якісь докумен-

ти на зразок відомих «Уривків В. М. Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.», записів грецькою мовою, які містяться в складі Ватиканського грецького збірника XIV ст., що були віднесені до канцелярії митрополита Феогноста (1328—1353) (Приселков, Фасмер 1916). У документі згадуються грошові надходження чи пожертви в гривнах та «кавкіях» («кавкіа», етимолог. — увігнуті, пов'язуються з візантійськими золотими і срібними монетами XI—XIV ст., що нагадували ківш чи блюдце). Крім переліку осіб, що вносили гроші згадується й міста: Муром, Москва, Кострома, Малий Онуград (Новгород), Стольськ, Козельськ, Друцьк, Переяслав, Юр'їв (Приселков, Фасмер 1916, с. 50, 58—59). Дуже можливо, що подібні документи, але значно більшого обсягу зберігалися в Києві, Новогрудку, були привезені Кипріяном із Константинополя чи Болгарії. У XIV ст. у складі Литовсько-Руської держави опинилася величезна кількість православних храмів, у яких зберігалися різноманітні документи, літописи тощо. Їх упорядкування, безумовно, входило до основних завдань майбутнього митрополита вже під час перебування в Києві у 1370-х рр.

«Список» складався в кілька етапів. У розгорнутому вигляді з восьми груп міст і містечок пов'язаний зі створенням якогось документа, договору про розмежування. Можливо, на зразок відомого «Списку міст Свидригайла» (Полехов 2014). Як і угоди, що розмежувала би володіння Вітовта і Скиргайла на Литві й Русі у 1392—1394 рр. Як слушно вважає сучасний білоруський дослідник, мусив був існувати документ, що закріплював умови співправління Вітовта і Скиргайла. Але до смерті Скиргайла на початку 1395 р., коли виділення київських міст втратило сенс, тому саме такий документ вважається вірогідним джерелом для київської частини Списку (Носевич 2016, с. 174—175). Але на час цієї угоди вже, напевно, існували подібні списки міст і вони використовувалися в різноманітних угодах литовських князів між собою, із різними руськими князівствами, Ордою, Тевтонським Орденом тощо. На час Ольгерда й Кейстута такі списки безсумнівно вже існували. Але для кожної угоди, напевно, редагувалися. Як і для угоди, що розмежувала би володіння Вітовта і Скиргайла. Наприклад, у документах посольства від Олександра Ягеллона до московського князя Івана Васильовича від 14 січня — 12 лютого 1494 р. уже існував заготовлений список смоленських міст і волостей. Причому послы і московські бояри дуже ретельно обговорювали зазначені в списку міста й волості. Посилаючись на: «...як було за Ольгерда». Литовський посол підкріплював умови угоди давньою і «...незгодою Ольгердовою и Кестутьем» (ред. Карпов 1882, с. 111—137, 24, с. 115, 118, 120).

Можливо, що певні зрушення в дослідженні цієї пам'ятки настануть після публікації інших редакцій, адже з майже 30 відомих списків більшість ще не введені до наукового обігу (Янин 1998, прим. 5; Кузьмин 2019, с. 152). Існують спроби в

локалізації археологічних пам'яток Понеман'я з назвами міст у «Списку» (Седов 1974, с. 30—31). Сучасними дослідниками наголошується на можливостях у пошуку згаданих у «Списку» топонімів за археологічними даними (Приймак 2007, с. 93; Кравченко 2015, с. 62—63).

Аналіз цього документа дозволяє погодитися з поглядами, що ця пам'ятка не була створена в один день і для якогось одиничного випадку: «Список» пройшов складний шлях розвитку, поступово змінюючи свій обсяг і політичні функції (Греков 1975, с. 362). Під час його створення використовувалися старі писемні пам'ятки, тому в документ XIV ст. потрапили й деякі міста, зруйновані монголами. А археологічні пам'ятки, що збереглися на їх місцях мають інші назви (Седов 1974, с. 30—31). На користь різночасовості й поступовості створення цього документа певним чином указує і принцип переліку міст.

«Список» ймовірно почав складатися в Києві в середині 1370-х рр. і початково був пов'язаний із пошуком церковних маєтностей майбутнього митрополита Кипріяна. Безумовно, Кипріян, добре обізнаний з історією за літописами, у своїй програмі повернення маєтностей церкви використовував і їх. «Список» є важливим джерелом не тільки для історії Київської землі XIV ст., історичної географії, реконструкції політичних і економічних процесів. У комплексі з даними ханських ярликів може слугувати потужним джерелом для пошуків археологічних пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверьянов, К. А. 2001. *Купли Ивана Калиты*. Москва: Энциклопедия российских деревень.
- Аверьянов, К. А. 2004. Кто такие баскаки? *Вестник Литературного института имени А. М. Горького*, 1, с. 205-211.
- Александров, М. М. 2011. Великое княжество Литовское и Орда. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика*, 20, с. 99-105.
- Александрович, М. Н. 1881. *Остерский уезд*. 1: Историческое описание. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Андріяшев, О. 1926. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку. В: Грушевський, М. С. (ред.). *Київ та його околиця в історії й пам'ятках*. Київ: Державне видавництво України, с. 33-79.
- Антонович, В. Б. 1995. Киевские войты Ходьки. В: Антонович, В. Б. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, с. 160-185.
- Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв.* Киев: Наукова думка.
- Біляева, С. О. 2022. Фортеці Великого Князівства Литовського на теренах Київської землі (з історії вивчення). *Археологія й давня історія України*, 2 (43), с. 99-110.
- Бережков, М. 1894. *Крымския шертныя грамоты*. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Брайчевський, М. Ю. 1996. З історії Десятинної церкви. В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 35-36.
- Брайчевський, М. Ю. 1998. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів

до «Слова о полку Ігоревім»). В: Толочко, П. П. (ред.). *Галич і Галицька земля*. Київ; Галич: Національний заповідник «Давній Галич», с. 24-28.

Брун, Ф. 1880. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. П. Одесса: Г. Ульрих.

Войтович, Л. 2015. Кордони Галицько-Волинської держави. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 19, с. 43-104.

Гончаров, Е. Ю. 2007. Начало чеканки в южно-русских землях у XIV в. *Нумизматика*, 14 (июль), с. 31-32.

Горский, А. А. 1996. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII — начало XV в.). *Средневековая Русь*, 1, с. 76-110.

Греков, И. Б. 1975. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.)*. Москва: Наука.

Григорович, И. (сост.). 1846. *Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. П: 1506—1544. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. канцелярии.

Грушевський, М. С. 1991. *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя*. Київ: Наукова думка.

Дашкевич, Н. 1885. *Заметки по истории Литовско-Русского государства*. Киев: Императорский университет Св. Владимира.

Ефименко, А. 1903. Литовско-русские данники и их дани. *Журнал Министрства народного просвещения*, СССХХХХV (январь), с. 106-119.

Железняк, І. М. 1987. *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-Наддніпряньського Правобережжя*. Київ: Наукова думка.

Зайкоўскі, Э. 2015. «Список городов Русских дальних и ближних»: датыроўка праграфа. *Княжа доба: історія й культура*, 9, с. 273-289.

Зайцев, В. 2014. Татарские политические образования на территории Великого княжества Литовского (Яголдаева «тѣма»). В: Миргалеев, И. (ред.). *История татар с древнейших времён у семи томах*. IV: Татарские государства XV—XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН Республики Татарстан, с. 128-130.

Зотов, Р. В. 1892. *О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время*. Петербург: Типография братьев Пантелеевых.

Зразюк, З., Хромов, К. 2007. Борщевский клад. В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств у XIII—XV вв.* П. Киев: Купола, с. 118-127.

Зразюк, З., Хромов, К. 2007. Борщевский клад. В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств у XIII—XV вв.* П. Киев: Купола, с. 99-117.

Ивакин, Г. Ю. 1982. *Киев у XIII—XV веках*. Киев: Наукова думка.

Ивакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* Київ.

Карпов, Г. Ф. (ред.). 1882. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством у царствование Великого Князя Ивана Васильевича*. I: (годы с 1487 по 1533). Сборник Императорского русского исторического общества, 35. Санкт-Петербург: Ф. Елеонский и К°.

Клепатский, П. 2007. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: Олександр Пшонківський.

Коваленко, В. П., Сытый, Ю. Н. 1991. Летописная Белавежа (К вопросу о локализации). В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока: Материалы межвузовской научной конференции*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 59-66.

Котляр, Н. Ф. 1971. Монеты Владимира Ольгердовича. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, с. 42-67.

Кравченко, О. М. 2015. Історія та проблематика вивчення літописних міст Сіверщини. *Сумська старовина*, XLVI, с. 54-66.

Крикун, Н. 1992. *Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводства у свете источников*. Киев: Институт украинской археографии АН Украины.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси*. Москва: Наука.

Кузьмин, А. В. 2019. О возможном источнике «Списка городов русских дальних и ближних». В: Мельникова, Е. А. (ред.). *Восточная Европа в древности и средневековье*. XXXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 17—19 апреля 2019 г. Материалы конференции. Москва: Институт всеобщей истории РАН, с. 150-155.

Кулаковский, Ю. А. 1897. Где находилась вичинская епархия константинопольского патриархата. *Византийский временник*, IV (3—4), с. 315-336.

Лаптенков, В. В. 2000. Золотоордынская область Карасу и образования Елецкого княжества. *Вехи минувшего: Учёные записки исторического факультета*, 2, с. 121-128.

Лебедев, В. П., Клоков, В. Б. 2005. Иноземные монеты XII—XV вв. на золотоордынских городищах Поволжья. В: *Труды Международных нумизматических конференций «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV веков»*. Москва, с. 57-61.

Любовский, М. К. 1892. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва: Университетская типография.

Мавродин, В. В. 2002. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времён до второй половины XIV века)*. Санкт-Петербург: Наука.

Майоров, А. А. 2020. К вопросу о тувльском баскачестве на землях северо-восточной части Черниговского княжества XIII—XIV вв. *Золотоордынское обозрение*, 8 (1), с. 67-86.

Макаров, Д. В. 2010. Тьмы и татарские места Центральной России. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 2, с. 81-83.

Мирзаев, Э. М. 1984. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль.

Михайловський, В. 2021. *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля*. Київ: Темпора.

Моргунов, Ю. Ю. 1998. *Посульская граница: этапы формирования и развития*. Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья, 3. Курск.

Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X—XIII вв.* Москва: Наука.

Морозов, О. 2005. Нариси з історії стародавнього Ніжина. *Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник*, 1 (4), с. 26-43.

Моця, О. П. 2008. «Список руських міст далеких і близьких» у контексті східноєвропейської історичної ситуації в післямонгольську добу. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. 2. Коростень: Тріада С, с. 35-40.

Насонов, А. М. 1940. *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*. Москва; Ленинград: АН СССР.

- Наумов, Е. П. 1974. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних». В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Летописи и хроники 1973 г.* Москва: Наука, с. 150-163.
- Новгородская... 1950. *Новгородская летопись старшего и младшего изводов.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Носевич, В. Л. 2016. О датировке и обстоятельствах создания летописного «Списка русских городов дальних и ближних». *Беларускі археографічны штогоднік*, 17, с. 169-180.
- Павлов, А. С. (ред.). 1908. *Памятники древнерусского канонического права.* 1: Памятники XI—XV в. Русская историческая библиотека, VI. Санкт-Петербург: М. А. Александров.
- Петрунь, Ф. 1928. Ханські ярлики на українській землі (До питання про татарську Україну). *Східний світ*, 2, с. 170-185.
- Пиворович, В. Б. 2008. *Монеты и клады Юга Украины.* I: Золотая Орда, Крымское ханство, Турция, Россия. Херсон: Штрих+.
- Пилипчук, Я. 2015. Татары и Киевская земля (1362—1371). *Крымское историческое обозрение*, 1 (3), с. 91-119.
- Плетнева, С. А. 1990. *Половцы.* Москва: Наука.
- Полехов, С. В. 2014. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 4 (58), с. 111-125.
- ПСРЛ 1856. *Полное собрание русских летописей.* VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1885. *Полное собрание русских летописей.* 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Министерство Внутренних дел.
- ПСРЛ 1897. *Полное собрание русских летописей.* 11: Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.
- ПСРЛ 1910. *Полное собрание русских летописей.* 23: Ермолинская летопись. Санкт-Петербург: М. А. Александров.
- ПСРЛ 1915. *Полное собрание русских летописей.* IV (1: 1): Новгородская четвертая летопись. Петроград: Башкаков и К°.
- ПСРЛ 1922. *Полное собрание русских летописей.* 15 (1): Рогожский летописец. Петроград.
- ПСРЛ 1949. *Полное собрание русских летописей.* 25: Московский летописный свод конца XV века. Москва; Ленинград: АН СССР.
- ПСРЛ 2002. *Полное собрание русских летописей.* 42: Новгородская Карамзинская летопись. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Посухов, В. І. 1997. До питання про заселення Полтавщини XIV—XVI ст. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 79-81.
- Похилевич, Л. И. 2007. *Сказания о населённых местах Киевской губернии или статистические исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, у пределах губернии находящихся.* Біла Церква: Видавець О. Пшонковський.
- Почекаев, Р. Ю. 2011. К вопросу об административном устройстве Золотой Орды и постордынских государств: особенности управления оседлым и кочевым населением. *Сибирский сборник*, 3: Народы Евразии в составе двух империй: Российской и Монгольской, с. 176-186.
- Почекаев, Р. Ю. 2017. *Золотая Орда. История в имперском контексте.* Санкт-Петербург: Наука.
- Приймак, В. В. 2007. *Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини.* Полтава: Техсервіс.
- Приселков, М. Д., Фасмер, М. Р. 1916. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, XXI (1), с. 48-70.
- Прохоров, Г. М. 1978. *Повесть о Митяе.* Приложения. Ленинград: Наука.
- Рашид-ад-дин. 1952. *Сборник летописей.* II (2). Москва; Ленинград: АН СССР.
- Ремецас, Э. 2012. Новые данные о киевских монетах Владимира Ольгердовича (по новым находкам у Литве). In: Kuklik, B., Filipow, K. (red.). *Pieniądz i systemy monetarne, wspólne dziedzictwo Europy.* Augustow; Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, s. 94-107.
- Реутов, А. 1996. До проблеми реконструкції Десятинної церкви. В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення.* Київ: АртЕк, с. 32-34.
- Русина, О. 1996. Путивльські волості у XV — початку XVII століть. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка*, ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, с. 147-157.
- Русина, О. В. 1998а. *Сіверська земля в складі Великого князівства Литовського.* Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Русина, О. В. 1998b. *Україна під татарами та Литвою.* Київ: Альтернативи.
- Русина, О. 2005. *Студії з історії Києва та Київської землі.* Київ: Інститут історії НАН України.
- Рыбаков, Б. А. 1953. Древние русы. *Советская археология*, XVII, с. 23-104.
- Рыбаков, Б. А. 1970. Просвещение. В: Арциховский, А. В. (ред.). *Очерки русской культуры XIII—XV веков.* 2: Духовная культура. Москва: Московский университет, с. 158-205.
- Рыбаков, Б. А. 1974. *Русские карты Московии XV—XVI века.* Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1974. К истории Чёрной Руси. *Краткие сообщения Института археологии*, 139, с. 27-33.
- Сербина, К. Н. (ред.). 1950. *Книга Большому чертежу.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Смирнов, В. Д. 1923. Что такое Тмутаракань. *Византийский временник*, XXIII, с. 15-73.
- Срезневский, И. 1867. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках.* I—XL. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Тизенгаузен, В. 1941. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Тихомиров, М. Н. 1979. Список русских городов дальних и ближних. В: Тихомиров, М. Н. *Русское летописание.* Москва: Наука, с. 83-137.
- Ускенбай, К. 2013. *Восточный Дешт-и-Кипчак у XIII — начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи.* Казань: ФЭН.
- Усманов, М. А. 1979. *Жалованные акты Джучиева Улуса XIV—XVI вв.* Казань: Казанский университет.
- Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: археологические памятники.* Москва: МГУ.
- Хорошкевич, А. Л. 1982. Исторические судьбы белорусских и украинских земель у XIV — начале XVI в. В: Пашуто, В. Т., Флоря, Б. Н., Хорошкевич,

A. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва: Наука, с. 69-150.

Хромов, К. К. 2007. О монетной чеканке на территории Киевского княжества у 50-е годы XIV в. (о киевских «подражаниях монетам Джанибека») В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств у XIII—XV вв.* II. Киев: Купола, с. 59-79.

Хромов, К. К. 2015. Находки восточных монет у среднем Потрубужье: Волчков—Пристромы—Борщев. *Нумизматика Золотой Орды*, 5, с. 43-54.

Черкас, Б. 2016. Территориальное устройство Улуса Джучи (территория западнее Дона). В: Миргалеев, И., Хаутала, Р. (ред.). *Золотая Орда в мировой истории*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН Республики Татарстан, с. 157-179.

Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.

Шабульдо, Ф. М. 2005. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 9-27.

Шапшал, С. М. 1953. К вопросу о тарханских ярлыках. В: Баскаков, Н. А. (ред.). *Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию. Сборник статей*. Москва: АН СССР, с. 302-316.

Шенников, А. А. 1987. *Червлёный яр. Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XVI вв.* Ленинград: Наука.

Шестопал, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Андрощук П. С.

Шипова, Е. Н. 1976. *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата: Наука КазССР.

Шпулер, Б. 2016. *Золотая Орда. Монголы в России. 1223—1502 гг.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН Республики Татарстан.

Яковенко, Н. М. 2008. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.

Янин, В. Л. 1998. *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII—XV вв.* Москва: Московский университет.

Янко, М. Т. 1998. *Топонімічний словник України: Словник-довідник*. Київ: Знання.

Kozubowski, G. 1994. Monety księstwa kijowskiego w XIV w. *Wiadomości numizmatyczne*, XXXVIII (3—4 / 149—150), s. 121-140.

Kuczyński, S. 1936. *Ziemie czernihowsko — siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa: Fundusz Kultury Narodowej.

Poppe, A. 1958. Gród Wołyń. *Studia Wczesnośredniowieczne*, IV, s. 227-230.

Pułaski, K. 1881. *Stosunki z Mengli-Girejem chanem tatarów Perekopskich (1469—1515). Akta i Listy*. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Rulikowski, E. 1853. *Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*. Warszawa: S. Orgelbrand.

REFERENCES

Averianov, K. A. 2001. *Kupli Ivana Kality*. Moskva: Entsiklopediia rossiiskikh dereven.

Averianov, K. A. 2004. Kto takie baskaki? *Vestnik Literaturnogo instituta imeni A. M. Gorkogo*, 1, с. 205-211.

Aleksandrov, M. M. 2011. Velikoe kniazhestvo Litovskoe i Orda. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriiia. Politologiiia. Ekonomika. Informatika*, 20, s. 99-105.

Aleksandrovich, M. N. 1881. *Osterskii uezd*. 1: Istoricheskoe opisanie. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Andriiashev, O. 1926. Narys istorii kolonizatsii Kyivskoi zemli do kintsia XV viku. In: Hrushevskiy, M. S. (red.). *Kyiv ta yoho okolystia v istorii i pam'iatkakh*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 33-79.

Antonovich, V. B. 1995. Kievskie voity Khodyki. In: Antonovych, V. B. *Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystrychni tvory*. Kyiv: Lybid, s. 160-185.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo otroi polovine XIII — XIV vv.* Kiev: Naukova dumka.

Biliaeva, S. O. 2022. Fortetsi Velykoho Kniazivstva Lytovskoho na terenakh Kyivskoi zemli (z istorii vyvchennia). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 99-110.

Berezhkov, M. 1894. *Krymskiiia shertnyia gramoty*. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Braichevskiy, M. Yu. 1996. Z istorii Desiatynnoi tserkvy. In: Tolochko, P. (red.). *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi. Do 1000-littia osvichennia*. Kyiv: ArtEk, s. 35-36.

Braichevskiy, M. Yu. 1998. Heohrafichni mezhi Halatskoho kniazivstva blyzko 1185 r. (z komentariv do «Slova o polku Ihorevym»). In: Tolochko, P. P. (red.). *Halych i Halyska zemlia*. Kyiv: Halych: Natsionalnyi zapovidnyk «Davni Halych», s. 24-28.

Brun, F. 1880. *Chernomore. Sbornik izsledovanii po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. II. Odessa: G. Ulrikh.

Voitovych, L. 2015. Kordony Halysko-Volynskoi derzhavy. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 19, s. 43-104.

Goncharov, E. Iu. 2007. Nachalo chekanki v iuzhnorusskikh zemliakh v XIV v. *Numizmatika*, 14 (iiul), s. 31-32.

Gorskii, A. A. 1996. Brianskoe kniazhestvo v politicheskoi zhizni Vostochnoi Evropy (konets XIII — nachalo XV v.). *Srednevekovaia Rus*, 1, s. 76-110.

Grekov, I. B. 1975. *Vostochnaia Evropa i upadok Zolotoi Ordy (na rubezhe XIV—XV vv.)*. Moskva: Nauka.

Grigorovich, I. (sost.). 1846. *Akty, otnosiashchiesia k istorii zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. II: 1506—1544. Sankt-Peterburg: Tipografiia II otdeleniia sobstvennoi E. I. V. kantseliarii.

Hrushevskiy, M. S. 1991. *Narys istorii Kyivskoi zemli vid smerti Yaroslava do kintsia XIV storichchia*. Kyiv: Naukova dumka.

Dashkevich, N. 1885. *Zametki po istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva*. Kiev: Imperatorskii universitet Sv. Vladimira.

Efimenko, A. 1903. Litovsko-russkie danniki i ikh dani. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia, CCCXXXXV (ianvar)*, s. 106-119.

Zheliezniak, I. M. 1987. *Ros i etnolinhvistychni protsesy Seredno-Naddnpianskoho Pravoberezhzhia*. Kyiv: Naukova dumka.

Zajkoŭski, E. 2015. «Spisok gorodov Russkikh dalnikh i blizhnikh»: datyroŭka pratografa. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 9, s. 273-289.

Zaitsev, V. 2014. Tatarskie politicheskie obrazovaniia na territorii Velikogo kniazhestva Litovskogo (Iagoldaeva «tma»). In: Mirgaleev, I. (red.). *Istoriiia tatar s dreuneishikh vremen v semi tomakh*. IV: Tatarskie gosudarstva XV—XVIII vv. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN Respubliki Tatarstan, s. 128-130.

Zotov, R. V. 1892. *O Chernigovskikh kniaziax po Liubetskomy sinodiku i o Chernigovskom kniazhestve v tatarskoe vremia*. Peterburg: Tipografiia bratev Panteleevykh.

Zraziuk, Z. A., Strokova, L. V., Khromov, K. K. 2007. Monetno-veshechevoi klad tretei chetverti XIV veka iz s. Vasiliysy, Cherkasskogo raiona Cherkasskoi oblasti (monetnaia chast). In: Khromov, K. K. (red.). *Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII—XV vv.* II. Kiev: Kupola, s. 118-127.

Zraziuk, Z., Khromov, K. 2007. Borshchevskii klad. In: Khromov, K. K. (red.). *Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII—XV vv.* II. Kiev: Kupola, s. 99-117.

Ivakin, G. Iu. 1982. *Kiev v XIII—XV vekakh*. Kiev: Naukova dumka.

Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychni rozvytok Kyieva XIII — sereidyny XVI st.* Kyiv.

Karpov, G. F. (red.). 1882. *Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Polsko-Litovskim gosudarstvom v tsarstvovanie Velikogo Kniazia Ivana Vasilevicha*. I: (gody s 1487 po 1533). Sbornik Imperatorskogo

- russkogo istoricheskogo obshchestva, 35. Sankt-Peterburg: F. Eleonskii i K^o.
- Klepatskii, P. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: Oleksandr Pshonkivskiy.
- Kovalenko, V. P., Sytyi, Iu. N. 1991. Letopisnaia Belavezha (K voprosu o lokalizatsii). In: Diachenko, A. G. (red.). *Arkheologiiia slavianskogo Iugo-Vostoka: Materialy mezhvuzovskoi nauchnoi konferentsii*. Voronezh: Voronezhskii pedinstitut, s. 59-66.
- Kotliar, N. F. 1971. Monety Vladimira Olgerdovicha. *Nu-mizmatika i sfragistika*, 4, s. 42-67.
- Kravchenko, O. M. 2015. Istoriia ta problematika v-vehennia litopysnykh mist Sivershchyny. *Sumska starovyna*, XLVI, s. 54-66.
- Krikun, N. 1992. *Administrativno-territorialnoe ustroistvo Pravoberezhnoi Ukrainy v XV—XVIII vv. Granitsy vovodstv v svete istochnikov*. Kiev: Institut ukrainskoi arkeografii AN Ukrainy.
- Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Kuzmin, A. V. 2019. O vozmozhnom istochnike «Spiska gorodov russkikh dalmikh i blizhnikh». In: Melnikova, E. A. (red.). *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekovie*. XXXI Chteniia pamiati chlena-korrespondenta AN SSSR V. T. Pashuto. Moskva, 17—19 aprelia 2019 g. Materialy konferentsii. Moskva: Institut vseobshchei istorii RAN, s. 150-155.
- Kulakovskii, Iu. A. 1897. Gde nakhodilas vichinskaia eparkhiia konstantinopolskogo patriarkhata. *Vizantiiskii vremennik*, IV (3—4), s. 315-336.
- Laptenkov, V. V. 2000. Zolotoordynskaia oblast Karasu i obrazovaniia Eletsogo kniazhestva. *Vekhi minuvshogo: Uchenye zapiski istoricheskogo fakulteta*, 2, s. 121-128.
- Lebedev, V. P., Klokov, V. B. 2005. Inozemnye monety XII—XV vv. na zolotoordynskikh gorodishchakh Povolzhia. In: *Trudy Mezhdunarodnykh numizmaticheskikh konferentsii «Monety i denezhnoe obrashchenie v mongolskikh gosudarstvakh XIII—XV vekov»*. Moskva, s. 57-61.
- Liubavskii, M. K. 1892. *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniia pervogo Litovskogo statuta*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.
- Mavrodin, V. V. 2002. *Ocherki istorii Levoberezhnoi Ukrainy (s drevneishikh vremen do vtoroi poloviny XIV veka)*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Maierov, A. A. 2020. K voprosu o tulskom baskachestve na zemliakh severo-vostochnoi chasti Chernigovskogo kniazhestva XIII—XIV vv. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 8 (1), s. 67-86.
- Makarov, D. V. 2010. Tmy i tatarskie mesta Tsentralnoi Rossii. *Srednevekoye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 2, s. 81-83.
- Mirzaev, E. M. 1984. *Slovar narodnykh geograficheskikh terminov*. Moskva: Mysl.
- Mykhailovskiy, V. 2021. *Istoriia, mova, heohrafiia: toponimy serednovichnoho Podillia*. Kyiv: Tempora.
- Morgunov, Iu. Iu. 1998. *Posulskaia granitsa: etapy formirovaniia i razvitiia*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia, 3. Kursk.
- Morgunov, Iu. Iu. 2009. *Drevo-zemlianye ukrepleniia Iuzhnoi Rusi X—XIII vv*. Moskva: Nauka.
- Morozov, O. 2005. Narysy z istorii starodavnogo Nizhyna. *Nizhynska starovyna: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*, 1 (4), s. 26-43.
- Motsia, O. P. 2008. «Spysok ruskykh mist dalekykh i blizkykh» v konteksti skhidnoievropeiskoi istorichnoi situatsii u pisliamoholsku dobu. In: Motsia, O. P. (red.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady*. 2. Korosten: Triada S, s. 35-40.
- Nasonov, A. M. 1940. *Mongoly i Rus (istoriia tatarskoi politiki na Rusi)*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Naumov, E. P. 1974. K istorii letopisnogo «Spiska russkikh gorodov dalmikh i blizhnikh». In: Rybakov, B. A. (red.). *Letopisi i khroniki 1973 g*. Moskva: Nauka, s. 150-163.
- Novgorodskaia... 1950. *Novgorodskaia letopis starshogo i mladshogo izvodov*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Nosevich, V. L. 2016. O datirovke i obstoiatelstvakh sozdaniia letopisnogo «Spiska russkikh gorodov dalmikh i blizhnikh». *Belaruski arkeografichny shtogodnik*, 17, s. 169-180.
- Pavlov, A. S. (red.). 1908. *Pamiatniki drevnerusskogo kanonicheskogo prava. I: Pamiatniki XI—XV v*. Russkaia istoricheskaiia biblioteka, VI. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.
- Petrin, F. 1928. Khanski yarlyky na ukrainski zemli (Do pytannia pro tatarsku Ukrainu). *Skhidnyi svit*, 2, s. 170-185.
- Pivorovich, V. B. 2008. *Monety i klady Iuga Ukrainy*. I: Zolotaia Orda, Krymskoe khanstvo, Turtsiia, Rossiia. Kher-son: Shtrikh+.
- Pilipchuk, Ia. 2015. Tatory i Kievskaiia zemlia (1362—1371). *Krymskoe istoricheskoe obozrenie*, 1 (3), s. 91-119.
- Pletneva, S. A. 1990. *Polovtsy*. Moskva: Nauka.
- Polekhov, S. V. 2014. «Spisok gorodov Svidrigaila». *Datirovka i publikatsiia. Drevniia Rus. Voprosy medievistiki*, 4 (58), s. 111-125.
- PSRL 1856. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- PSRL 1885. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 10: Letopisnyi sbornik, imenuemy Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisii. Sankt-Peterburg: Ministerstvo Vnutrennikh del.
- PSRL 1897. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 11: Letopisnyi sbornik imenuemy Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisii. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.
- PSRL 1910. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 23: Ermolinskaia letopis. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.
- PSRL 1915. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. IV (1: 1): Novgorodskaia chetvertaia letopis. Petrograd: Bashkakov i K^o.
- PSRL 1922. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 15 (1): Rogozhskii letopisets. Petrograd.
- PSRL 1949. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 25: Moskovskii letopisnyi svod kontsa XV veka. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- PSRL 2002. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 42: Novgorodskaia Karamzinskaia letopis. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.
- Posukhov, V. I. 1997. Do pytannia pro zaselennia Poltavshchyny XIV—XVI st. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 79-81.
- Pokhilevich, L. I. 2007. *Skazaniia o naseleennykh mestakh Kievskoi gubernii ili statisticheskie istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekhn derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodiashchikhhsia*. Bila Tserkva: Vydavets O. Pshonkovskiy.
- Pochekaev, R. Iu. 2011. K voprosu ob administrativnom ustroistve Zolotoi Ordy i postordynskikh gosudarstv: osobennosti upravleniia osedlii i kochevym naseleniem. *Sibirskii sbornik*, 3: Narody Evrazii v sostave dvukh imperii: Rossiiskoi i Mongolskoi, s. 176-186.
- Pochekaev, R. Iu. 2017. *Zolotaia Orda. Istoriia v imper-skoi kontekste*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Pryimak, V. V. 2007. *Putyvske udilne kniazivstvo Chernihovo-Sivershchyny*. Poltava: Tekhservis.
- Priselkov, M. D., Fasmer, M. R. 1916. Otryvki V. N. Bene-shевичa po istorii russkoi tserkvi XIV veka. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk*, XXI (1), s. 48-70.
- Prokhorov, G. M. 1978. *Povest o Mitiae. Prilozheniia*. Leningrad: Nauka.
- Rashid-ad-din. 1952. *Sbornik letopisei*. II (2). Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Remetsas, E. 2012. Novye dannye o kievskikh monetakh Vladimira Olgerdovicha (po novym nakhodkam v Litve). In: Kuklik, B., Filipow, K. (red.). *Pieniadz i systemy monetarne, wspolne dziedzictwo Europy*. Augustow; Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, s. 94-107.
- Reutov, A. 1996. Do problemy rekonstruktsii Desiatynnoi tserkvy. In: Tolochko, P. (red.). *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi. Do 1000-littia osvicheniia*. Kyiv: ArtEk, s. 32-34.
- Rusyna, O. 1996. Putyvsli volosti u XV — pochatku XVII stolit. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka*, CCXXXI: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorichnykh dystsyplin, s. 147-157.
- Rusyna, O. V. 1998a. *Sivierska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkeografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Rusyna, O. V. 1998b. *Ukraina pid tataramy ta Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy.
- Rusyna, O. 2005. *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

- Rybakov, B. A. 1953. Drevnie rusy. *Sovetskaia arkheologiya*, XVII, s. 23-104.
- Rybakov, B. A. 1970. Prosveshchenie. In: Artsikhovskii, A. V. (red.). *Ocherki russkoi kultury XIII—XV vekov*. 2: Dukhovnaia kultura. Moskva: Moskovskii universitet, s. 158-205.
- Rybakov, B. A. 1974. *Russkie karty Moskovii XV—XVI veka*. Moskva: Nauka.
- Sedov, V. V. 1974. K istorii Chernoi Rusi. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 139, s. 27-33.
- Serbina, K. N. (red.). 1950. *Kniga Bolshomu chertezhu*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Smirnov, V. D. 1923. Chto takoe Tmutarakan. *Vizantiiskii vremennik*, XXIII, s. 15-73.
- Sreznevskii, I. 1867. *Svedeniia i zametki o maloizvestnykh i neizvestnykh pamiatnikakh*. I—XL. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Tizengauzen, V. 1941. *Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy*. II: Izvlecheniia iz persidskikh sochinenii, sobrannye V. G. Tizengauzenom i obrabotannye A. A. Romaskevichem i S. L. Volinym. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Tikhomirov, M. N. 1979. Spisok russkikh gorodov dalnikh i bliznikh. In: Tikhomirov, M. N. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka, s. 83-137.
- Uskenbai, K. 2013. *Vostochnyi Desht-i-Kipchak v XIII — nachale XV veka*. *Problemy etnopoliticheskoi istorii Ulusa Dzhuchi*. Kazan: FEN.
- Usmanov, M. A. 1979. *Zhalovannye akty Dzhuchieva Ulusa XIV—XVI vv.* Kazan: Kazanskii universitet.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov: arkheologicheskie pamiatniki*. Moskva: MGU.
- Khoroshkevich, A. L. 1982. Istoricheskie sudby belorusskikh i ukrainskikh zemel v XIV — nachale XVI v. In: Pashuto, V. T., Floria, B. N., Khoroshkevich, A. L. *Drevnerusskoe nasledie i istoricheskie sudby vostochnogo slavianstva*. Moskva: Nauka, s. 69-150.
- Khromov, K. K. 2007. O monetnoi chekanke na territorii Kievskogo kniazhestva v 50-e gody XIV v. (o kievskikh «podrazhaniakh monetam Dzhanibeku») V: Khromov, K. K. (red.). *Monety dzhuchidov i soprodelnykh gosudarstv v XIII—XV vv.* II. Kiev: Kupola, s. 59-79.
- Khromov, K. K. 2015. Nakhodki vostochnykh monet v srednem Potrubezhe: Volchkov—Pristromy—Borshchev. *Nu-mizmatika Zolotoi Ordy*, 5, s. 43-54.
- Cherkas, B. 2016. Territorialnoe ustroistvo Ulusa Dzhuchi (territoriia zapadnei Dona). In: Mirgaleev, I., Khaudala, R. (red.). *Zolotaia Orda v mirovoi istorii*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN Respubliki Tatarstan, c. 157-179.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Iugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka.
- Shabuldo, F. M. 2005. Synovodska bytva 1362 r. u suchasni naukovii interpretatsii. In: Shabuldo, F. M. (red.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 9-27.
- Shapshal, S. M. 1953. K voprosu o tarkhannykh iarlykakh. In: Baskakov, N. A. (red.). *Akademiku Vladimiru Aleksandrovichu Gordlevskomu k ego semidesiatiletiiu*. *Sbornik statei*. Moskva: AN SSSR, s. 302-316.
- Shennikov, A. A. 1987. *Chervlenyi iar. Issledovanie po istorii i geografii Srednego Podonia v XIV—XVI vv.* Leningrad: Nauka.
- Shestopal, A. V. 2007. *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: Androshchuk P. S.
- Shipova, E. N. 1976. *Slovar tiurkizmov v ruskom iazyke*. Alma-Ata: Nauka KazSSR.
- Shpuler, B. 2016. *Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii. 1223—1502 gg.* Kazan: Institut istorii im. SH. Mardzhani AN Respubliki Tatarstan.
- Yakovenko, N. M. 2008. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.
- Ianin, V. L. 1998. *Novgorod i Litva: pogranychne situatsii XIII—XV vv.* Moskva: Moskovskii universitet.
- Yanko, M. T. 1998. *Toponimichnyi slovnyk Ukrainy: Slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: Znannia.
- Kozubowski, G. 1994. Monety księstwa kijowskiego w XIV w. *Wiadomości numizmatyczne*, XXXVIII (3—4 / 149—150), s. 121-140.
- Kuczynski, S. 1936. *Ziemia czernihowska — siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa: Fundusz Kultury Narodowej.
- Poppe, A. 1958. Gród Wołyń. *Studia Wczesnośredniowieczne*, IV, s. 227-230.
- Pułaski, K. 1881. *Stosunki z Mengli-Girejem chanem tatarów Perekopskich (1469—1515)*. *Akta i Listy*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Rulikowski, E. 1853. *Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*. Warszawa: S. Orgelbrand.

G. Kozubovskiy

ABOUT SOME DEBATABLE QUESTIONS OF THE KYIV LAND HISTORY IN THE SECOND HALF OF THE FOURTEENTH CENTURY

The attempt to identify some geographical toponyms of the Kyiv land cities of the 14th century is made in the paper. The annalistic cities in the «A se imena vsim gradam ruskym dalnim i bliznim» («List of Cities, Far and Near») are analyzed by the author. Based on an analysis of written, cartographic, archaeological sources, the author concludes that the annalistic list of Kyiv cities «A se imena vsim gradam ruskym dalnim i bliznim» was compiled in the late 14th century. However, this document includes many different sources: the documents of the ecclesiastes provenance produced by chancelleries of Metropolitans and Bishops, yarlyks of khans of 13—14th century, the charters and treaties of the Lithuanian Princes of 14th century. The paper contains the analysis of a hypothesis about the city of Tmutorokan of the 14th century. The author has paid special attention to sources which provide the evidence about the nomadic (the Cuman) Turkic dynastic clan Tuhorkhan in the Kyiv principality. The finds of the silver coins of the Lithuanian Prince Volodymyr Olherdovych (1362—1394) are discussed. They marked the territory of Kyiv principality of the second part of the 14th century in the Dnieper river region.

The northern border of distribution of coins of the Prince Volodymyr Olherdovych is limited by the basin of the river Oster and Sosnica district. The raid of Lithuanian Prince Olherd (1345—1377) against the Golden Horde in the 1362 at the Korshev (Karasy — Black Vody?), and to the territory of traditional summer and winter roaming also are examined. The paper discussed the issues of historical geography, many of which can be solved by systematically archaeological research in the sites from the annalistic list of the «A se imena vsim gradam ruskym dalnim i bliznim» and Golden Horde centers in the Dnieper, Ros, Oster, Vorskla, Buh, Sula, Psel, Desna and other river basins.

Keywords: Kyiv Land cities, Tmutorokan, Tuhorkhan, Volodymyr Olherdovych, coins.

Одержано 6.07.2024

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
КОЗУБОВСЬКИЙ Heorhii, Candidate of Historical Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
 ORCID: 0000-0003-2633-604X,
 e-mail: Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua.